पदादिकं चतुर्द्दश्यामेव व्रतसङ्कल्पः यथाह गौतमः "पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासान् भुक्त्वा एकैकापचयेनापरपक्षमश्नीयात् अमावास्यायामुपोष्य एकैकोपचयेन पूर्व्वपक्षं विपरीतमेकेषाम्"। शङ्खलिखितौ "अमावास्यां व्रतोपायनं यवमध्यम्। अमावास्यायां पञ्चदश पिण्डानश्नीयात्"। उपायनमारम्भः। युक्तञ्चेदम् "अमावास्यामुपोषण पञ्चदशकलात्मकस्य चन्द्रमसः सूर्य्यप्रविष्टत्वात् अत एकैककलानिर्गमस्य प्रतिपदादिषु वृद्धिशब्दवाच्यत्वात्। जाबालः "एकैकं वर्द्धयेद्ग्रासं शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत्। अमावास्यां न भुञ्जीत यवमध्यं चरन् द्विजः। एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे, शुक्ले च वर्द्धयेत्। पौर्णमास्यां न भुञ्जीत पिपीलितनुमध्यमम्"। अत्र कल्पतरुव्याख्यानम् "एकैकं ह्रासयेदिति कृष्णप्रतिपदि पञ्चदश ग्रासानारभ्य एकैकापचयेनामावास्यायामेकोग्रासः तदनन्तरं शुक्लप्रतिपदि द्वौ ग्रासावेवं वृद्धिक्रमेण चतुर्दश्यां पञ्चदश ग्रासाः सम्पद्यन्ते पौर्णमास्यां चोपवासइति पिपीलिकतनुमध्यं चान्द्रायणम्। एवं यवमध्ये शुक्लप्रतिपदि एकोग्रासः एवमेकैकोपचयने पूर्णिमायां पञ्चदश ग्रासाः कृष्णप्रतिपदि चतुर्द्दश ग्रासा एवमेकैकापचयेन अमावस्यायामुपवासः"। ऋषिचान्द्रायणमाह यमः "त्रींस्त्रीन् पिण्डान् समश्नीयान्नियतात्मा दृढ़व्रतः। हविष्यान्नस्य वै मासमृषिचान्द्रायणं स्मृतम्"। अत्र चत्वारिंशच्छतद्वयसंख्या नास्ति। ग्रासपरिमाणमाह पराशरः। "कुक्कुटाण्डप्रमाणन्तु यावान् वा प्रविशेन्मुखम्। एतं ग्रासं विजानीयाच्छुद्ध्यर्थं कायशोधनम्"। सकलचान्द्रायण एव चतुर्दश्यामुपवासं कृत्वा अपरदिने पञ्चदश्यां संयमः कार्य्यः तत्फलमाह। बौधायनः। "शुक्लाञ्चैव चतुर्दशीमुपवसेत् कृष्णां चतुर्दशीं वा केशश्मश्रुनखरोमाणि वापयित्वा" इत्यभिधाय तिथिनक्षत्रादिहोमं प्रत्यहमुक्तवान् विस्तरभयान्न लिखितम्"।

"एकमाप्त्वा विपापोविपाप्मा सर्व्वमेनोहन्ति द्वितीयमाप्त्वा सपूर्व्वान् दशापरानात्मानञ्चैकविंशं पङ्क्तिञ्च पुनाति संवत्सरञ्चाप्त्वा चन्द्रमसः सलोकताम्प्राप्नोतीति" गौतमः। एवञ्च सर्वविधचान्द्रायणे चान्द्रस्य चन्द्रसम्बन्धिनो लोकस्यायनं यस्मादिति व्युत्पत्तिरित्यवधेयम्। अस्य पुंस्त्वमपि "एष चान्द्रायणोविधिः" प्रागुक्तस्मृतेः अत्र तस्येदमित्यर्थेऽणि तत्र चान्द्रायणशब्दस्य तत्सम्बन्धिवाचकत्वात् पुंस्त्वमित्यन्ये। चान्द्रायणव्रताशक्तौ तत्प्रत्याम्नायधेनुमूल्याद्युक्तं प्रा० वि० आपस्तम्बः "कापालिकान्नभोक्तॄणां तन्नारीगामिनान्तथा। ज्ञानात् कृच्छ्राब्दमुद्दिष्टमज्ञानादैन्दवद्वयम्" तथा रजकाद्यन्त्यजाधिकारे यमः "भुक्त्वा चैषां स्त्रियो गत्वा पीत्वापः प्रतिगृह्य च। कृच्छ्राब्दमाचरेज्ज्ञानादज्ञानादैन्दवद्वयम्"। ज्ञानतः कृच्छ्राब्दं त्रिंशद्धेनुदानसमानं विधायाज्ञाने तदर्द्धं चान्द्रायणद्वयं विदधाति। तेन चान्द्रायणद्वये पञ्चदश धेनवः अर्थादेकस्मिंश्चान्द्रायणे सार्द्धसप्तधेनवः। यत्रैकमेव चान्द्रायणं तत्रार्द्धधेनोरसम्भवाद्धेन्वष्टकं देयम्। शिशुचान्द्रायणे तु पादोनधेनुचतुष्टयम्। यतोऽत्र प्रात्यहिकान्नग्रासपरिमाणेन मासैकेन चत्वारिंशदुत्तरग्रासशतद्वयेन द्वात्रिंशद्गृहस्थस्येति व्यवस्थया सार्द्धसप्तदिनभोजनं पर्य्यवस्यति सार्द्धद्वाविंशतिश्चोपवासाःपर्य्यवस्यन्ति। अतः सङ्कलनया पादोनप्राजापत्यचतुष्टयं स्यात्। यद्यपि यवमध्यपिपीलिकतनुमध्यचान्द्रायणयोरप्येतावन्त एव ग्रासास्तथापि वचनात् त्र्युटिवृद्ध्युपवासैः क्लेशातिशयाच्च सार्द्धसप्त धेनवः। अत्र तु तदभावान्न्यायाच्च पादोनधेनुचतुष्टयमेव। एवं यतिचान्द्रायणसर्व्वतोमुखचान्द्रायणर्षिचान्द्रायणेषु बोध्यम्" प्रा० वि०।

मिताक्षरायां विशेष उक्तो यथा

"चान्द्रायणविषयभूतेषु पुनरुपपातकेषु प्राजापत्यत्रयं तदशक्तस्य प्रत्याम्नायस्तावानेव। यत्पुनश्चतुर्विंशतिमतेऽभिहितम् "अष्टौ चान्द्रायणे देयाः प्रत्याम्नाय विधौ सदेति" तदतिधनिनः पिपीलिकामध्यादिचान्द्रायणप्रत्याम्नायविषयम्। मासातिकृच्छ्रविषयभूते पुनरुपपातके सार्द्धसप्तप्राजापत्याः प्रत्याम्नायाश्च धेन्वादयस्तावन्त एव। यच्च चान्द्रायणस्यापि तत्रैव प्रत्याम्नानमुक्तम्। "चान्द्रायणं मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्तथैव च। मित्रविन्दापशुश्चैव कृच्छ्रम्मासत्रयन्तथा। नित्यनैमित्तिकानाञ्च काम्यानाञ्चैव कर्म्मणाम्। इष्टीनाम्पशुबन्धानामभावे चरवःस्मृताः" इति। तदपि चान्द्रायणाशक्तस्य। यत्तु कृच्छ्रम्मासत्रयन्तथेति कृच्छ्राष्टकम्प्रत्याम्नातम्। तदतिजठरमूर्खविषयम्। "चान्द्रायणस्त्रिभिः कृच्छ्रैरिति दर्शितत्वादित्यलमतिप्रपञ्चेन।" ऐन्दवादयो ऽप्यत्र।

चान्द्रायणि। त्रि० चान्द्रायणमावर्त्तयति टञ्। चान्द्रायणव्रतानुष्ठायिनि राजनि०।